ІДЕЯ УНІВЕРСИТЕТУ: СПРОБА ОСМИСЛЕННЯ

Вовк Дмитро Олександрович
кандидат юридичних наук
асистент кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Університет – один з найважливіших і одночасно найстаріших освітніх інститутів Європи. Не буде перебільшенням стверджувати, що західна традиція вищої освіти починається саме як університетська традиція у Середньовіччі. Сьогодні в університетських центрах створюється і передається знання, розвивається культура, розгортаються і набувають потужності різноманітні інтелектуальні і суспільні ініціативи. Одночасно з цим, університет, як і будь-який суспільний інститут, перебуває у постійному русі. Змінюються соціальні, економічні, політичні умови, продовжується науково-технічний прогрес, виникають нові обрії і одночасно загрози для розвитку людства – змінюється і університет. Хтось бачить еволюцію університету як занепад (Б. Рідінгс), хтось з оптимізмом дивиться у майбутнє (Я. Пелікан), але у будь-якому випадку зрозуміло, що університет XXI століття має свої особливості, що потребують дослідження.

В Україні наведений вище момент підсилюється транзитивним характером українського суспільства, що продовжує перебувати у стані переходу від посттоталітарної доби до ліберальної демократії з усіма проблемами цього процесу: релятивізацією чи навіть нівелюванням суспільних цінностей, кризою традиційних інститутів (зокрема, й освітніх), потребою у пошуку нових форм суспільного життя. У вищій освіті це означає, у тому числі, і реформування університету, який за радянських часів попри певні, іноді досить суттєві досягнення на науковому і науково-педагогічному ґрунті (передусім, у царині точних і природничих наук) втратив або вихолостив той фундамент, на якому ґрунтується справжній університет, – автономію й академічну свободу. Слід також загадати і про новий Закон України «Про вищу освіту», який має на меті суттєво лібералізувати правове регулювання у відповідній сфері[1]. Проте реформи ніколи не бувають успішними, з одного боку, без розуміння цілей

1 Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37-38. – Стор. 2716. – Ст 2004.

© Вовк Д.О.

реформування, тобто того, що ми прагнемо змінити у матеріальному світі, а з іншого боку, без необхідного для таких реформ суспільного фону, на який вони повинні накладатися. А це знову повертає нас до потреби в осмисленні й ідеї університету, і можливості укорінення цієї ідеї в сучасній Україні.

Бібліографія ідеї університету вельми різноманітна. Звичайно, не можна не згадати філософські етюди на цю тему, передусім, «Спір факультетів» І. Канта[2] або ж розмисли А. Шопенгауера про те, де краще навчатись філософії: вдома наодинці чи в університеті (Шопегауер доводить, що опанувати філософію можна тільки самому)[3]. Однак, виникнення дискурсу щодо університету пов'язується з формуванням у XIX ст. зародків сучасної університетської освіти, виникненням концепції ліберального університету. У її витоків стояв Дж. Г. Ньюмен, англійський теолог, кардинал, літератор, один з ініціаторів створення католицького університету у Дубліні. Ньюмен обґрунтував розуміння університету як храму інтелекту. Завдання університету – накопичувати знання, а отже будь-які обмеження у цій сфері неприпустимі[4]. Як узагальнює О. Ладижинець, основними функціями університету за Ньюменом є усебічне і постійне тренування інтелекту, передання універсального знання, культивування здорового розмислу і вироблення суворо дисциплінованого мислення[5]. Дж. Г. Ньюмен також доводив, що університет є способом виходу з кола застою, повільності, як державного життя, так і духовного зростання церкви. При цьому і сам університет для того, щоб виконувати таку функцію потребує оновлення[6].

У XX столітті темі університету, його функціям присвячені праці К. Ясперса[7], Х. Ортега-і-Гассета[8] та ін. Вже у наші часи видатний американський вчений і освітянин Я. Пелікан пише яскраву роботу «Ідея університету:

---

[2] Кант И. Спор факультетов. Собрание сочинений в восьми томах. Юбилейное издание 1794-1994 / Под общей редакцией проф. А.В. Гулыги. – ИЗДАТЕЛЬСТВО «ЧОРО», 1994. – С. 57-136.

[3] Шопенгауэр А. Об университетской философии [текст] / А. Шопенгуер // Собрание соч. в 6 томах. – Т. 4 – М.: Республика, 2011. – С. 106-149.

[4] Ньюмен Дж. Г. Идея университета [текст] / Дж. Г. Ньюмен; пер. с англ. С. Б. Бенедиктова; под общ. ред. М. А. Гусаковского. – Минск: БГУ, 2006. – С. 36.

[5] Ладыженец Н. С. Развитие идеи западного университета: социально-философский анализ [текст] / Н. С. Ладыженец. – Ижевск: Филиал Издательства Нижегородского университета приУдГУб 1991. – С. 16

[6] Ньюмен Дж. Г. Идея университета [текст] / Дж. Г. Ньюмен; пер. с англ. С. Б. Бенедиктова; под общ. ред. М. А. Гусаковского. – Минск: БГУ, 2006. – С. 7-9.

[7] Ясперс К. Идея университета / Карл Ясперс ; пер. с нем. Т. В. Тягуновой ; ред. перевода О. Н. Шпарага ; под общ. ред. М. А. Гусаковского. – Минск : БГУ, 2006. – 159 с.

[8] Ортега-и-Гассет, Х. Миссия университета [текст] / Х. Ортега-и-Гассет; пер. с исп. М. Н. Голубевой, А.М. Корбута; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшая школа экономики, 2010. – 144 с.

переосмислення»[9], яка є свого роду діалектичним продовженням праці Дж. Г. Ньюмена. Пелікан багато в чому полемізує з останнім, але ця полеміка як раз і вкладається у ньюменівську тезу про необхідність оновлення університету. Я. Пелікан, зокрема, вивчає моральні та інтелектуальні обов'язки університету[10], значення фундаментальних досліджень у діяльності останнього[11], феномен з'єднання освіти і науки[12], значення університетської традиції, її цілісності і неперервності[13], університетську інфраструктуру (бібліотеку, видавництво та ін.)[14] тощо. Він також наголошує, що університет є не просто набором будівель, інститутів, функцій чи освітніх та наукових практик, він є «сім'єю», спільнотою, що має розглядатися як один з першопринципів ідеї університету[15].

Колишній президент Гарвардського університету Д. Бок приділяє увагу одній із сучасних тенденцій розвитку вищої освіти, і університету, зокрема, а саме її комерціалізації. Він вказує, що в умовах ринкової економіки комерціалізація є даністю, яку варто не намагатися побороти, а осмислювати і спрямовувати, тим самим посилюючи незалежність університету від свої донорів, підвищуючи якість освіти і наукових досліджень тощо. Д. Бок констатує з посиланням на емпіричні дані, що комерційні стимули пішли університетам на користь[16], хоча вони і містять низку загроз, наприклад, проблему ангажування наукових досліджень[17]. Комерційний успіх є важливим, проте не єдиним критерієм ефективності університетської адміністрації і університету у цілому. Крім того, комерціалізація не повинна вступати у суперечку з університетською автономією[18]. Американський вчений наводить цікавий приклад. Він пише: «Припустимо, компанія Coca cola запропонувала Принстонському університетові 25 мільйонів доларів за дозвіл закарбувати над

---

9 Пелікан Я. Ідея університету [текст] / Я. Пелікан; пер. з англ. В. Верлока та ін. – К.: Дух і Літера, 2008. – 360 с.

10 Пелікан Я. Ідея університету [текст] / Я. Пелікан; пер. з англ. В. Верлока та ін. – К.: Дух і Літера, 2008. – С. 43.

11 Пелікан Я. Ідея університету [текст] / Я. Пелікан; пер. з англ. В. Верлока та ін. – К.: Дух і Літера, 2008. – С. 43.

12 Пелікан Я. Ідея університету [текст] / Я. Пелікан; пер. з англ. В. Верлока та ін. – К.: Дух і Літера, 2008. – С. 99.

13 Пелікан Я. Ідея університету [текст] / Я. Пелікан; пер. з англ. В. Верлока та ін. – К.: Дух і Літера, 2008.– С. 100.

14 Пелікан Я. Ідея університету [текст] / Я. Пелікан; пер. з англ. В. Верлока та ін. – К.: Дух і Літера, 2008. – С. 117, 201, 228 та ін.

15 Пелікан Я. Ідея університету [текст] / Я. Пелікан; пер. з англ. В. Верлока та ін. – К.: Дух і Літера, 2008. – С. 124

16 Бок Д. Университеты в условиях рынка. Коммерциализация высшего образования [тест] / Д. Бок; пер. с англ. С. Карпа; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – С. 99

17 Бок Д. Университеты в условиях рынка. Коммерциализация высшего образования [тест] / Д. Бок; пер. с англ. С. Карпа; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. –С. 99.

18 Бок Д. Университеты в условиях рынка. Коммерциализация высшего образования [тест] / Д. Бок; пер. с англ. С. Карпа; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – С. 190, 195.

входом у Нассау-холл (найстаріша будівля Принстону – Д. В.) п'ять простих слів: "Things Go better with Coke" – "З кока-колою справи йдуть краще". ... Принстон, зрозуміло, ніколи на це не погодиться. ... [Адже] згода на розташування цього напису у настільки знаковому місці дало б зрозуміти кожному у кампусі, що за гроші у Принстоні можна купити майже усе»[19]. Конкретні шляхи трансформації, моделі комерціалізації університетів, зміни в їх структурі досліджує Б. Р. Кларк[20].

Такому досить оптимістичному погляду на сучасність і майбутнє університету опонує підхід, що наголошує на кризі, в якій знаходиться університет сьогодення. Так, вже згаданий Б. Рідінгс вважає, що сучасний університет перебуває у руїнах (цей вираз винесено в назву його відомої книжки)[21]. Останнє пов'язано з тим, що на зміну університету як місця, де вивчається культура, прийшов постісторичний університет досконалості. Досконаліть позаідеологічна, вона руйнує призначення університету, в якому культура заміщується бюрократично керованим знанням[22]. Університет, доводить Б. Рідінгс, має бути непідвладним від економіки[23], оскільки саме комерціалізація, потреба у зароблянні грошей розмивають ідеологічну цілісність університету і руйнують автономію та академічну свободу. Економічні процеси в освіті є взагалі типовою мішенню для критиків сучасного університету, оскільки побічним ефектом пошуків джерел фінансування може стати занедбання фундаментальних і гуманітарних досліджень, які або взагалі не вимірюються економічними показниками, або ж мають дуже віддалений і надто непевний економічний ефект.

Американський філософ М. Нуссбаум критикує сучасну вищу освіту дещо з іншого боку. Вона, використовуючи статистичні дані, констатує скорочення гуманітарних курсів в освітніх програмах різних спеціальностей[24].

---

[19] Бок Д. Университеты в условиях рынка. Коммерциализация высшего образования [тест] / Д. Бок; пер. с англ. С. Карпа; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – С. 190.

[20] Кларк, Б. Р. Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации [текст] / Б. Р. Кларк; пер. с англ. А. Смирнова; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом Гос ун-та – Высшая школа экономики, 2011. – 240 с.

[21] Ридингс Б. Университет в руинах [Текст] / пер. с англ. А. М. Корбута; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 304 с.

[22] Ридингс Б. Университет в руинах [Текст] / пер. с англ. А. М. Корбута; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010.– С. 27, 61.

[23] Ридингс Б. Университет в руинах [Текст] / пер. с англ. А. М. Корбута; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010.– С. 196.

[24] Нуссбаум М. Не ради прибыли: зачем демократии нужны гуманитарные науки [текст] / М. Нуссбаум; пер. с англ. М. Бендет; под науч. ред. А. Смирнова; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – С. 16.

Як наслідок, освіта перетворюється виключно на процес оволодіння певним фахом. Університет, інші освітні заклади втрачають своє значення, як місце, де формується громадянин, де здійснюється те, що М. Нуссбаум називає «вихованням демократії»[25]. Тут варто, щоправда, зазначити, що, як слушно зазначає Д. Бок, втрата інтелектуальних орієнтирів становить передусім проблему саме гуманітаріїв[26] та гуманітарних та соціальних дисциплін. Тому, невипадково, що критика університету лунає з вуст саме філософів Б. Рідінгса, М. Нуссбаум та ін.

Проаналізовані вище джерела дозволяють побачити основні сутнісні складові ідеї університету, проблеми, які має вирішувати сучасний університет (комерціалізація, ідеологічна і моральна релятивізація, спеціалізація знання, що загрожує фундаментальним дослідження тощо). Усе це є орієнтирами, які спрямовують наше дослідження. Ми виходимо з того, що ідея університету розкривається через дві складові: функції університету і засади, принципи, на яких ґрунтується університет. Пізнання функцій дає відповідь на питання, що має робити університет. А осмислення засад чи принципів університету вказує на те, як він має це робити. Коли ми говоримо про функції, то маємо на увазі передусім зовнішній бік університету, його значення для суспільства. Коли ж ми ведемо мову про засади, то маємо на меті розглянути внутрішній устрій університету, з'ясувати, як має бути влаштована діяльність університету, спрямована на реалізацію визначених функції.

Питання функцій університету є водночас і простим, і складним. Сам перелік функцій університету не викликає особливої дискусії. Будь-який університет виконує три базові функції: освіта, наука і те, що ми називаємо культурною функцією. В університеті здійснюється передача знань і формування майбутніх професіоналів. Університет є центром наукового пізнання, що прагне зробити світ більш зрозумілим, пролити світло на таємниці людства, навчитися прогнозувати розвиток різних явищ і процесів, розробити пропозиції, які можуть бути втілені у соціальну та іншу практичну діяльність. І нарешті, університет виступає осередком створення і відтворення культури, виховання гідної, вільної, толерантної особистості як основи будь-якого демократичного соціуму. В університеті, пише Х. Ортега-і-Гассет, студент

---

[25] Нуссбаум М. Не ради прибыли: зачем демократии нужны гуманитарные науки [текст] / М. Нуссбаум; пер. с англ. М. Бендет; под науч. ред. А. Смирнова; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – 192 с. – С. 161.

[26] Бок Д. Университеты в условиях рынка. Коммерциализация высшего образования [тест] / Д. Бок; пер. с англ. С. Карпа; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. –С. 27.

вчиться бути культурною людиною і добрим професіоналом[27]. Університет також одним з перших соціальних інститутів фіксує глобальні зміни у суспільній матерії, а часто також і пришвидшує процеси соціальної архітектоніки. Варто згадати у цьому сенсі студентські заворушення у Франції 1968 року – року, коли, за висловом П. Бурд'є, у свідомості багатьох людей відбулося руйнування попереднього ментального світу, коли виникло розуміння неможливості жити попереднім життям[28]. Великою також була роль студентства у оксамитових революціях кінця 1980-х років у Східній Європі, взагалі руйнації комуністичного табору. Події зими 2013 – 2014 року в Україні розпочалися зі студентського майдану проти відмови тогочасного керівництва України від підписання Угоди про асоціацію з ЄС.

Так чи інакше існування згаданих функцій (завдань, напрямків діяльності) прямо чи опосередковано констатується усіма мислителями, що присвятили себе вивченню ідеї університету. Навіть, коли культурна функція прямо не згадується, вона фігурує при обговоренні питань місця університету у суспільстві, його цілей, значення для суспільства. Це стосується і робіт, де культурне значення сучасного університету ставиться під сумнів. Так, Б. Рідінгс говорить про три функції університету: наука, освіта, адміністрування[29]. Необхідно відмітити, що адміністрування чи управління університетом навряд чи є функцією останнього. Управлінська діяльність є скоріше засобом, механізмом, що дає можливість реалізувати ті завдання, що постають перед університетською установою. Стосовно ж культурної функції концепція Б. Рідінгса є проявом відомого гегелівського парадоксу про те, що заперечення є формою визнання існування. Щоб щось відкинути, потрібно спочатку констатувати наявність певного явища. Втрата університетом ідеологічної цілісності, відхід від його первісних завдань, на чому наполягає Б. Ріднігс, не нівелює значення культурної функції університету, а скоріше сприяє її переосмисленню, так само як і переосмисленню процесу розвитку університетської освіти і необхідних у цьому сенсі реформ.

У межах цієї статті ми не маємо ані наміру, ані можливості проаналізувати сутність освіти і науки як форм духовної діяльності чи складових символічної

---

[27] Ортега-и-Гассет, Х. Миссия университета [текст] / Х. Ортега-и-Гассет; пер. с исп. М. Н. Голубевой, А.М. Корбута; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшая школа экономики, 2010. – С. 113.

[28] Бурдье П. Университетская докса и творчество: против схоластических делении [текст] // Socio-Logos'96. Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. – М.: Socio-Logos, 1996. – С. 16.

[29] Ридингс Б. Университет в руинах [Текст] / пер. с англ. А. М. Корбута; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010.– С. 26.

реальності, тим більше, що цим питання присвячено чудові спеціальні роботи[30]. Зазначимо лише, що питання співвідношення освітньої і наукової діяльності в університеті є доволі складним. Різні університетські моделі пропонують неоднакове бачення у цій сфері. Американська модель університету традиційно робить наголос на науково-дослідній діяльності, англійська і німецька – на освітній. Ми виходимо з пріоритету саме освітньої діяльності, визначаючи передання знань основною функцією університету. Тут слід враховувати, що плідність наукової діяльності є критерієм оцінки ефективності університету. Деякі університети більш успішні у цій царині, деякі – менше. Вимірювання наукових здобутків університетів є доволі складною справою, а результати такого вимірювання часто мають відносний характер, особливо коли йдеться про соціальні і гуманітарні науки. Університети, в яких наука занепадає, мають вживати заходів щодо поліпшення ситуації. У свою чергу, підхід до оцінки університетської освіти є дещо іншим. Університет, який не забезпечує передання знань, який випускає фахівців, що не потрібні роботодавцям і не конкурентоспроможні на ринку праці, втрачає свою сутність, вмирає як суспільний інститут.

При цьому, зрозуміло, що університетська освіта і наука знаходяться у нерозривній єдності. Це стосується і викладачів, і студентів. Університетський викладач не може перетворюватися на особу, яка увесь час виключно ретранслює знання з певного предмету. Я. Пелікан вказує, що навчальний процес означає «не тільки вивчення «що» наявного знання, а й вивчення «як» все ще невідомого знання. Тільки входячи до «як», студент буде ставати чимось більшим, аніж знавцем стану знання в момент прослуховування обраного курсу. Однак для того, щоб викладач передав йому таке знання, просто не досить мати на чолі класу когось, «хто весь день роздає наявне знання всім охочим»[31]. Необхідною умовою підтримки актуальності трансльованих знань є залученість викладача до наукової діяльності. Тільки тоді професор чи інший науково-педагогічний працівник здатний не лише надавати студентам набір загальновизнаних істин, але і ставити перед ними питання, які ще потребують вирішення. З іншого боку, дотичність студентів до наукової діяльності стимулює в них вміння критично мислити, бачити інтелектуальні обрії, навчатися, зокрема, і самостійно. Поєднання освіти і науки, з'єднання дослідницьких зусиль викладачів і студентів утворює синергетичний ефект, що

---

[30] Див. напр.: Речицкий В. Символическая реальность и право [текст] / В. Речицкий. – Львов: ВНТЛ-Классика, 2007. – 730 с.

[31] Пелікан Я. Ідея університету [текст] / Я. Пелікан; пер. з англ. В. Верлока та ін. – К.: Дух і Літера, 2008. – С. 143.

рухає обидва ці процеси. На цьому поєднанні наголошується і у Великій хартії університетів 1988 р.

Співвідношення освітньої і наукової функцій з культурною функцією виглядає таким чином. Освітня і наукова діяльність звернута усередину університету, це те, що відбувається в університетських стінах і має значення, передусім, для сторін такої діяльності (студентів, викладачів, дослідників та ін.). У свою чергу результат освіти і науки важливий за межами університету для замовників досліджень, роботодавців, держави, суспільства у цілому. Натомість культурна функція університету звернута саме за межі університетського кампусу. Суспільство виступає реципієнтом збереження, творення і відтворення культури в університеті. Особа і соціум є фокус-групою, на яку розраховані суспільні ініціативи самого університету, викладачів чи студентів, починаючи від акцій зі збереження історичної спадщини і пам'яті і до політичних акцій і флешмобів, що народжуються в університетському колі.

При цьому, слід враховувати, що культурна функція університету дотична до питання цінностей. Розуміння цієї функції має накладатися на набір більш загальних уявлень щодо справедливого суспільного устрою та його сутнісних ознак. Ми у даному випадку виходимо з того, що цінністю сучасного суспільства є демократія і права людини, що спираються на уявлення про людську гідність і свободу, право людини визначати своє життя, народний суверенітет тощо. За такого бачення роль університету у вихованні демократичної особистості не викликає заперечень, ані логічного, ані морального, ані політичного порядку. Тим більше це важливо в умовах нових демократії, коли свідомість навіть молодих людей часто-густо продовжує перебувати у тоталітарних тенетах. Російський педагог-практик А. Єрмолін констатує, що «людині (мається на увазі передусім молодь – Д. В.), чия свідомість заснована на тоталітарних стереотипах, не поясниш, що таке демократія»[32]. У даному випадку правильним є привернення уваги до необхідності трансформації свідомості людини задля реального, а не формального впровадження демократичних практик у суспільне життя. І університет, як і система освіти у цілому, здатний виступати чинником такої трансформації.

З наведеного також ж випливає, що реальні університети в умовах тоталітарної чи авторитарної держави можуть відхилятися від нашої ідеї університету, ідеологізуючи гуманітарну освіту у потрібному державі напрямку,

[32] Ермолин А. Воспитание свободной личности в тоталитарную эпоху: Педагогика нового времени [текст] / А. Ермолин. – М.: АЛЬПИНА ПАБЛИШЕР, 2014. – С. 147

зминаючи академічну свободу, підпорядковуючи розвиток наук і діяльність вчених політичним чи геополітичним потребам, що часто мають мілітарну складову. Відомий факт, що за часів СРСР на міжнародні конференції у західних країнах майже не запрошували представників двох наукових дисциплін – економіки і психіатрії. Перших – через міфічність знань, що продукували радянські економісти у бажанні довести переваги планової економіки над ринковою. Других – через участь у заходах так званої «каральної медицини», коли у боротьбі з дисидентами, інакомислячими використовувався такий спосіб тиску як примусове лікування від надуманої психічної хвороби із запроторенням до спеціального лікувального закладу закритого типу.

Якщо ж у певній системі мисленевих координат, демократія та права людини не є цінністю, то розуміння культурної функції може бути іншим. Вже згаданий радянський університет, як й інші подібні інститути, що мають стосунок до символічної реальності, мав одне із завдань сприяти комуністичній партії і державі у формуванні комуністичного суспільного ідеалу в його радянській інтерпретації. Але у будь-якому випадку, те, що вплив університету на суспільне життя відбувається не лише через канали освіти і науки, сумнівів не викликає. Такий зв'язок із соціумом потрібен і самому університетові. Х. Ортега-і-Гассет зазначав, що «університет повинен бути повністю відкритий для сучасності; більше того, він має бути у самій її гущині, має бути заглиблений у неї»[33].

Реалізація функцій університету ґрунтується на певних засадах чи принципах. Фундаментальними засадами, які визначають, пронизують усе життя університету, спрямовують його діяльність, є автономність і академічна свобода. Автономія є принципом, зверненим до самого університету як інституту, і становить низку організаційних, фінансових, кадрових й академічних вимог, дотримання яких характеризує університет як самостійне, захищене від зовнішніх впливів (суспільство, держава, бізнес, пожертвувачі тощо) утворення. Академічна свобода є засадою, що характеризує діяльність наукового і науково-педагогічного складу університету. Вона є цінністю індивідуальною, вона дозволяє науковцеві вільно провадити дослідження, а викладачеві – навчання, уникаючи інтелектуального чи морального тиску зовнішніх щодо цих процесів агентів.

Разом автономія й академічна свобода утворюють ядро, необхідну, хоча і недостатню умову функціонування університету. Очевидно, що заборона

[33] Ортега-и-Гассет, Х. Миссия университета [текст] / Х. Ортега-и-Гассет; пер. с исп. М. Н. Голубевой, А.М. Корбута; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшая школа экономики, 2010. – С. 117.

втручання держави, скажемо, у кадрову політику університету може призводити до того, що академічні посади почнуть посідати особи з низьким рівнем підготовки. Самостійність університетського керівництва може призводити до ігнорування в університеті позицій викладачів чи студентства. Обмеження впливу університетської адміністрації на викладання гіпотетично здатне знизити якість викладання. Отже автономія і академічна свобода мають доповнюватися певними стандартами університетської діяльності, які убезпечують автономію від перетворення на анархію, а академічну свободу – на уседозволеність. До таких стандартів, на нашу думку, належать демократичність, критичність, відповідальність.

Говорячи про демократичність, варто, передусім зробити зауваження щодо розуміння демократії як такої. Справа у тому, що у вітчизняній літературі сьогодні існує певна насторога стосовно можливості використання категорії демократії і похідних термінів у неполітичних сферах суспільного життя. Пояснюється це надто широким підходом до демократії радянської доктрини, яка вбачала демократичність у діяльності трудових колективів, кооперативів тощо. Через це відбувалося вихолощування головної складової демократії, а саме її значення як державного режиму, заснованого на реальному народовладді. Тому коли у СРСР почались процеси демократизації (так звана «перебудова») у радянській літературі запанувало вузьке розуміння демократії, яке наполягало на її виключно державному, політичному значенні[34]. Простіше кажучи, за такого розуміння вираз «демократичний державний апарат» вважався би коректним, натомість «демократична людина» чи «демократична профспілка» назвали би оксюмороном.

Не заперечуючи такого підходу, особливо в аспекті його корисності для зміцнення ідеї реальної демократії у суспільній свідомості, тим не менше зазначимо, що зараз не слід боятися виходу демократії за суто політичні рамки, тим більше, що це відповідає сучасному баченню даного феномену у західній літературі[35]. Йдеться про демократію як певну культуру управління, засновану на широкому залученні до управлінської діяльності підвладного суб'єкта, компромісі, пошуку оптимального рішення, врахуванні прав осіб, які при ухваленні управлінського рішення залишились у меншості, контрольованості суб'єкта управління тощо.

---

34 Цвик М. В. Теория социалистической демократии (избранные фрагменты) [текст] // Проблеми теорії права і конституціоналізму у працях М. В. Цвіка / упоряд.: О. В. Петришин та ін. – Х.: Право, 2010. – С. 147-200.

35 Див. напр.: Хелд Д. Модели демократии [текст] / Д. Хелд; пер. с англ. М. Рудакова. – 3-е изд. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2014. – 544 с.

У контексті ідеї університету слід говорити про демократичність внутрішнього управління університетським закладом. У літературі зустрічається думка про те, що наука несумісна з демократією, адже, пише В. Речицький, за демократії цінується компроміс, а у сучасній науці немає потреби в єдності поглядів[36]. А значить й університет, де твориться наука, там само має бути несумісним з демократичним управлінням. Однак тут слід розрізняти проблеми співвідношення демократії і наукової діяльності і демократії як принципу управління науково-дослідними центрами. Науковий пошук відображає прагнення людини до пізнання навколишнього світу. Засадничим принципом оцінки результатів наукового пошуку є істинність отриманих знань (зрозуміло, що епістемологія, наприклад, природничих і соціальних наук суттєво відрізняється). Тому, дійсно, істина погано сумісна з демократією, адже унеможливлює компроміси, погодження, врахування різних інтересів. Більше того, компроміси, тим більше компроміси з державою чи великими корпораціями, які замовлять і фінансують наукові дослідження, становлять суттєву загрозу об'єктивності наукових досліджень. Можна ще раз згадати приклад радянської науки, яка знаходилась під значним тиском держави і, як наслідок, продукувала часто заангажовані дослідження з економіки, політики, права, історії, що були спрямовані не на встановлення істини, а на відстоювання державної ідеології або принципів управління чи господарювання. Або скандали за участі підприємств фармацевтичного бізнесу у західних країнах, коли ці підприємства пропонували суспільству упереджені наукові звіти щодо ефективності чи безпечності розроблених ними ліків, а так само займались дискредитуванням вчених, які прагнули дотриматись стандартів наукової етики у своїх роботах.

У той же час демократія цілком сумісна з управлінням науковими установами. Демократичність, як стандарт діяльності університету, зумовлює такі вимоги як невтручання менеджменту університету у процес викладання, виборність керівних органів університету, залучення студентів до вирішення питань університетського життя, самообмеженість органів управління, прозорість діяльності університетської адміністрації. Демократичність означає, що управління університетом має відбуватися, за загальним правилом, на основі погодження інтересів викладачів, студентів, менеджменту. Критерії ухвалення рішень в університеті повинні мати розумний і раціональний характер, ґрунтуватися на політиці поваги до прав людини і уникнення дискримінації.

36 Речицкий В. Символическая реальность и право [текст] / В. Речицкий. – Львов: ВНТЛ-Классика, 2007. – С. 406.

Демократичність означає також і повагу до різних світоглядів і думок, доки їх носії дотримуються правил демократичного дискурсу. У червні 2013 року видатний філософ права професор Дж. Фінніс мав намір відвідати Австралійський католицький університет Нотр Дам. Студентство університету було обурено з цього приводу, адже Фінніс відомий своїм негативним ставлення до одностатевих шлюбів, що, на його думку, загрожують моральним занепадом суспільства. Протестанти проти візиту Фінніса також вказували, що підтримка університетом таких «фанатичних поглядів» створює небезпеку для студентів різної сексуальної ідентичності[37]. У такій доволі гострій ситуації, тим не менше, університет не вправі обмежувати право студентів на протест, так само як і ставити під сумнів право професора Фінніса на власну, хоч і доволі радикальну, моральну позицію.

Критичність є показником інтелектуальної атмосфери, що має панувати в університеті. Вона формує кут зору, під яким університетський вчений чи викладач має дивитися на світ. Університет є свого роду інституціоналізацією картезіанського розумного скепсису стовно навколишнього світу. Сумніви взагалі є невід'ємною характеристикою науки і науковця, однак на університетському ґрунті ми можемо побачити дещо ширший контекст критичності. Остання є базовою засадою і культури наукової діяльності, яка заперечує можливість сприйняття будь-яких тверджень на віру, і наполягає на верифікації отриманих знань, і культури викладання, коли студентам має прищеплюватися ідея скепсису, дискусії, як складової професійності, і культуру суспільного життя, де право на опозицій, участь у дискурсі, сумнів має сприйматися як органічне право кожного індивіда. Таким чином, вимога критичності пронизує усі функції, притаманні університетові.

Слід окремо зазначити, що критичність не слід сприймати як загрозу авторитетові науки чи самого університету. Сама специфіка університетської діяльності зумовлює, що вчений має ігнорувати будь-які авторитети, бо тільки так виникає потенційна можливість для відкриття нових знань про світ. Крім того, на відміну від середньої освіти, яка має на меті засвоєння школярем низки загальновизнаних фактів і відомостей, вища освіта, і передусім університет, бачить своє призначення у тому, щоб поставити перед студентом питання, стосовно яких у людства поки що немає чіткої відповіді. Тому, наприклад, якщо у школі обговорення теорії походження всесвіту може виявитися зайвим, бо достатньо дати учню можливість познайомитись з найбільш вірогідним і

37 Anti-gay UK academic John Finnis draws student flak // http://www.perthnow.com.au/news/western-australia/anti-gay-uk-academic-john-finnis-draws-student-flak/story-fnhocxo3-1226656980928

визнаним у наукових колах поглядом на це, то в університеті обговорення проблем і альтернатив так званій «теорії струн» є більш ніж доречним.

Нарешті, відповідальність є стандартом, за яким університет відповідальний за свій продукт, тобто професійну підготовку, наукові дослідження і культурні впливи. Якщо стандарт критичності більше стосується процесу реалізації університетських функцій, то відповідальність звернення до його підсумку, результату. Інституційна автономія і академічна свобода, як засадничі принципи життя університету, мають призводити до соціального ефекту у вигляді конкурентоздатного випускника, просування науки уперед, формування гідної, вільної, толерантної особистості. Відповідальність університету вимагає непримиренної боротьби з усіма явищами, які заважають цьому, зокрема, з плагіатом як студентів, так і дослідників, неякісним викладанням, порушення етичних стандартів наукових досліджень (розголошенням інформації з обмеженим доступом чи навпаки приховуванням суспільно значущої інформації, фальсифікацією результатів досліджень тощо).

Відповідальність також вимагає відданості університету демократії – політичному устрою, за якого, з одного боку, найкраще розкриваються цінності автономії і академічної свободи, а з іншого боку, створюються найкращі умови для формування вільної особистості і реалізації прав людини. У цьому сенсі відповідальність накладає обмеження, наприклад, на академічну свободу. У статті 5 Основного закону ФРН передбачається, що мистецтво і наука, дослідження і викладання вільні. Свобода викладання не звільняє від обов'язку зберігати відданість конституції. Д. Коммерс вказує, що тим самим передбачається обмеження академічної свободи лояльністю демократичній державі[38].

Наведені функції, засадничі принципи, стандарти університету дозволяють окреслити, наскільки це можливо у форматі статті, особливості взаємовідносин університету з суб'єктами трьох основних сфер суспільства: політикою, економікою, громадянським суспільство.

Питання взаємодії університету з політикою складається з двох частин. По-перше, центральним суб'єктом політичної системи є держава, і відповідно йдеться про стосунки університету і держави. А по-друге, важливим питання є роль університету у політичних процесах, що тривають у суспільстві.

Відносини університетських центрів з державою передбачають, що держава поважає і гарантує інституційну автономію і академічну свободу

38 Kommers D. P. The Constitutional Jurisprudence of the Federal Respublic of Germany. – 2nd ed. / D. P. Kommers. – London, Durham: Duke University Press, 1997. – P. 426.

університетів. Зокрема, це проявляється в обов'язку держави розробити і ухвалити законодавство про вищу освіту, засноване на вказаних принципах, а також неупереджено і об'єктивно його застосовувати. З іншого боку, держава, як суб'єкт управління справами суспільства, має завданням створити ефективну систему освіти, що передбачає, зокрема, що певний єдиний стандарт освіти. Автономія університету і свобода вчених та викладачів не заважає державі сформулювати загальні вимоги до тих фахівців, які закінчують університет і потрапляють на ринок праці, включаючи і державну службу.

Крім того, на державу покладається контроль за дотриманням університетами якості освітніх послуг, законодавства про освіту, інших вимог загальнообов'язкового характеру, втрачання державного фінансування. В останньому випадку важливий баланс. Держава має право відслідковувати свої витрати на вищу освіту і аналізувати їх ефективність. Однак цей аналіз не має нагадувати аналіз ефективності інвестицій у господарську діяльність (скільки студентів вступило і скільки завершило навчання за державні кошти, скільки статей було написано чи патентів отримано у межах виконання державного замовлення тощо). Науковий пошук може ні до чого не призводити, якщо перевірка певної гіпотези виявила її хибність, а навчальний процес може закінчуватися відрахуванням неуспішного студента, але самі по собі такі факти ще не свідчать про неефективність розпорядження державними дотаціями. Держава також виступає тією інстанцією, куди можуть звертатися особи, які вважають, що їхні освітні або інші права порушені, або їх було піддано дискримінації чи упередженому поводженню тощо.

Роль університету у політичних процесах базується, на нашу думку, на двох ключових тезах. Університет (зокрема, і приватний) є політично нейтральною установою, перенесення у стіни якої політичної боротьби є небажаним (хоча іноді це трапляється). Політичні заяви університетів мають здебільшого винятковий характер і відбуваються у зв'язку з якимись екстраординарними подіями, коли очевидною є загроза демократії та (або) правам людини (наприклад, масовими протестами в Україні взимку 2013-2014 років, що отримали назву «революції гідності»). Тут діє принцип відповідальності університету, який вимагає від останнього стриманої позиції у політичних питаннях, адже в ньому навчаються студенти різних політичних поглядів, вільне висловлювання яких має бути забезпечене. Політична позиція викладачів, дослідників і студентів є набагато більш вільною. Їх належність до університету не має бути перепоною для участі у політичному житті і презентації власної політичної позиції. Це не стосується ситуації, коли названі

особи закликають до протиправних дій, зміни конституційного ладу та інших подібних речей, що вступають у конфлікт з університетською лояльністю демократії.

У сфері економіки, напевно, головним питанням є комерціалізація університетів. Вище вже відмічалося, що ставлення до цього процесу серед вчених і філософів, які намагаються осмислювати ідею університету, є вельми неоднозначним. Разом з тим, на нашу думку, комерціалізація, сама по собі, може становити як загрозу, так і значний здобуток університету. З одного боку, комерціалізація підштовхує до дещо вульгаризованого сприйняття університетського продукту виключно як економічної категорії і перетворення університету у фабрику з надання освітніх і наукових послуг, що діє за принципом «клієнт завжди правий». З іншого боку, комерціалізація об'єктивно сприяє підвищенню інституційної автономії університету і академічної свободи викладачів і науковців, адже диверсифікує доходи університету і посилює у структурі доходів власний заробіток, яким університет може вільно розпоряджатися. Не кажучи вже про те, що комерціалізація взагалі збільшує університетські статки, з яких фінансується здійснення університетських функцій.

У даному випадку слід виходити з того, що комерційна діяльність має накладатися на університетські стандарти (передусім, відповідальність), про які вже вище йшлося, і мати на меті покращення виконання університетом своїх функцій. Комерціалізація університету не повинна перетворюватися на гонитву за прибутком за рахунок оптимізації під цим кутом освітнього процесу. Вища освіта не є бізнесом у буквальному сенсі цього слова, а тому до неї не можуть застосовуватися інструменти максимізації доходів за рахунок закриття збиткових «виробництв» чи «не грошовитих» напрямків. Зокрема, йдеться про збереження і фінансування університетом фундаментальних досліджень без очевидної перспективи отримання зиску, а також розвиток гуманітарних досліджень, цінність яких не має економічного виміру.

Збереження фундаментальних досліджень важливе ще й тому, що сучасний світ не надто до них сприятливий взагалі. Структура знання багатьох наук сьогодні є дуже складної, наслідком чого є спеціалізація наукової роботи, що постійно поглиблюється. Зараз важко уявити науковця калібру Макса Вебера, який був фахівцем з усіх основних розділів соціології, чи Джона Остіна, який був і філософом, і видатним юристом, чи тим більше Готфріда Лейбніця, перу якого належать праці з філософії, медицини, логіки, математики, фізики. Вказане поглиблення може призводити до того, що фахівці з однієї сфери знань

перестають розуміти одне одного, все більше і більше концентруючись на вирішенні виключно своїх локальних наукових проблем (зокрема, таке кажуть про математику). Фінансуючи фундаментальні дослідження, університет сприяє забезпеченню єдності наукового знання, цілісності наукової матерії і наукових поглядів на світ.

У сфері громадянського суспільства позиції університету також мають триматися на визнанні інтелектуальної і моральної свободи науки і навчання. Університет є вільним у виборі тем навчання і викладання, і моральні оцінки суспільства самі по собі не є тут важливим чинником, хоча і можуть братися до уваги. Окремо слід вказати на світськість сучасного університету, який не є опонентом чи тим більше ворогом релігії, але є щодо неї зовнішнім агентом, заснованим на розумі, а не, як релігія, на вірі. Релігія перебуває у фокусі уваги університету як об'єкт дослідження, але передусім не як метафізична субстанція, а як соціологічне, психологічне, політичне явище. Створення чи відновлення у стінах університету богословських факультетів не є порушенням свободи релігії, якщо ці факультети не позначаються на загальній університетській атмосфері критичності і вільнолюбства. Проте підхід до питань релігії в університетських стінах вимагає стриманості і врахування цінності плюралізму. Тим більше коли йдеться про державні університети.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що ця стаття, звичайно, не охоплює усіх аспектів ідеї університету. Це не було нашою метою. Ми прагнули (і думаємо, що певною мірою нам це вдалося) накреслити основні сюжети вказаної ідеї у їх системній єдності, детальний розгляд яких може стати предметом наступних досліджень.

Список використаної літератури:

1. Anti-gay UK academic John Finnis draws student flak // http:// www.perthnow.com.au/news/western-australia/anti-gay-uk-academic-john-finnis-draws-student-flak/story-fnhocxo3-1226656980928

2. Kommers D. P. The Constitutional Jurisprudence of the Federal Respublic of Germany. – 2nd ed. / D. P. Kommers. – London, Durham: Duke University Press, 1997. – 626 p.

3. Бок Д. Университеты в условиях рынка. Коммерциализация высшего образования [тест] / Д. Бок; пер. с англ. С. Карпа; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 224 с.

4. Бурдье П. Университетская докса и творчество: против схоластических делении [текст] // Socio-Logos'96. Альманах Российско-французского центра

социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. – М.: Socio-Logos, 1996. – С. 8-31.

5. Ермолин А. Воспитание свободной личности в тоталитарную эпоху: Педагогика нового времени [текст] / А. Ермолин. – М.: АЛЬПИНА ПАБЛИШЕР, 2014 – 262 с.

6. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37-38. – Стор. 2716. – Ст 2004.

7. Кант И. Спор факультетов. Собрание сочинений в восьми томах. Юбилейное издание 1794-1994 / Под общей редакцией проф. А.В. Гулыги. – ИЗДАТЕЛЬСТВО «ЧОРО», 1994. – С. 57-136.

8. Кларк, Б. Р. Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации [текст] / Б. Р. Кларк; пер. с англ. А. Смирнова; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом Гос ун-та – Высшая школа экономики, 2011. – 240 с.

9. Ладыженец Н. С. Развитие идеи западного университета: социально-философский анализ [текст] / Н. С. Ладыженец. – Ижевск: Филиал Издательства Нижегородского университета приУдГУб 1991. – 51 с.

10. Нуссбаум М. Не ради прибыли: зачем демократии нужны гуманитарные науки [текст] / М. Нуссбаум; пер. с англ. М. Бендет; под науч. ред. А. Смирнова; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – 192 с.

11. Ньюмен Дж. Г. Идея университета [текст] / Дж. Г. Ньюмен; пер. с англ. С. Б. Бенедиктова; под общ. ред. М. А. Гусаковского. – Минск: БГУ, 2006. – 208 с.

12. Ортега-и-Гассет, Х. Миссия университета [текст] / Х. Ортега-и-Гассет; пер. с исп. М. Н. Голубевой, А.М. Корбута; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшая школа экономики, 2010. – 144 с.

13. Пелікан Я. Ідея університету [текст] / Я. Пелікан; пер. з англ. В. Верлока та ін. – К.: Дух і Літера, 2008. – 360 с.

14. Речицкий В. Символическая реальность и право [текст] / В. Речицкий. – Львов: ВНТЛ-Классика, 2007. – 730 с.

15. Ридингс Б. Университет в руинах [Текст] / пер. с англ. А. М. Корбута; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 304 с.

16. Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. [текст] / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014. – 368 с.

17. Хелд Д. Модели демократии [текст] / Д. Хелд; пер. с англ. М. Рудакова. – 3-е изд. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2014. – 544 с.

18. Цвик М. В. Теория социалистической демократии (избранные фрагменты) [текст] // Проблеми теорії права і конституціоналізму у працях М. В. Цвіка / упоряд.: О. В. Петришин та ін. – Х.: Право, 2010. – С. 147-200.

19. Шопенгауэр А. Об университетской философии [текст] / А. Шопенгуер // Собрание соч. в 6 томах. – Т. 4 – М.: Республика, 2011. – С. 106-149.

20. Ясперс К. Идея университета / Карл Ясперс ; пер. с нем. Т. В. Тягуновой ; ред. перевода О. Н. Шпарага ; под общ. ред. М. А. Гусаковского. – Минск : БГУ, 2006. – 159 с.

У статті робиться спроба системного осмислення ідеї університету. Автор визначає функції університету (освіта, наука, культурна функції). Вказуються засади, на яких ґрунтується університетське життя – інституційна автономія і академічна свобода. Ці засади урівноважуються стандартами діяльності університету, до яких автор відносить демократичність, критичність і відповідальність. У відповідності з цими засадами і стандартами характеризуються взаємовідносини університету з суб'єктами трьох основних сфер суспільства: політики, економіки, громадянського суспільства. Показуються аспекти стосунків університету і держави. Розглядається питання політичної нейтральності університету і політичної позиції викладачів, дослідників і студентів, які у ньому працюють чи навчаються. Дається оцінка феномену комерціалізації університетів. Акцентується увага на світськості сучасного університету.

Ключові слова: університет, функції університету, інституційна автономія, академічна свобода, критичність, демократичність і відповідальність університету, комерціалізація університетів.

В статье предпринимается попытка системного осмысления идеи университета. Автор определяет функции университета (образование, наука, культурная функция). Указываются принципы, на которых основывается университетскую жизнь – институциональная автономия и академическая свобода. Эти принципы уравновешиваются стандартами деятельности университета, к которым автор причисляет демократичность, критичность и ответственность. В соответствии с этими принципами и стандартами характеризуются взаимоотношения университета с субъектами трех

основных сфер общества: политики, экономики, гражданского общества. Показываются аспекты отношений университета и государства. Рассматривается вопрос политической нейтральности университета и политической позиции преподавателей, исследователей и студентов, которые в нем работают или учатся. Дается оценка феномена коммерциализации университетов. Акцентируется внимание на светскости современного университета.

Ключевые слова: университет, функции университета, институциональная автономия, академическая свобода, критичность, демократичность и ответственность университета, коммерциализация университетов.

The article is n attempt of systematic comprehension of the idea of university. The author defines university's functions (education, science and cultural function), and denote foundations of university's life – institutional autonomy and academic freedom. Author proves that these foundations are counterbalanced by standards of democracy, criticism and responsibility of university. According to these foundations and standards relations of university with political and economical agents and civil society are characterized. The problems of political neutrality of university and political believes of its teachers, researchers and students, commercialization of universities are discussed. Author also pays attention to the secular character of modern university.

Key words: university, function of university, institutional autonomy, academic freedom, democracy, criticism and responsibility as standards of university, commercialization of universities.

© Вовк Д.О.